

Încredere și democrație în țările în tranziție

Gabriel Bădescu

Universitatea „Babeș-Bolyai“, Cluj-Napoca

Este încrederea interpersonală una dintre cauzele pentru care democratizarea societăților foste comuniste are loc într-un ritm mai lent decât cel estimat imediat după căderea comunismului, și, mai ales, este unul din motivele diferențelor care există între aceste societăți? Articolul meu arată, pornind de la câteva serii de sondaje comparative între țări, faptul că nivelele încrederii interpersonale tind să fie mai scăzute în societățile est-europene decât în cele vestice. Un alt rezultat este acela că la nivel de țară nu are loc o relație pozitivă între încredere și democratizare. Cu toate acestea, analiza la nivel individual pentru fiecare dintre cele 14 societăți post-comuniste cuprinse în studiu indică faptul că persoanele cu un grad mai ridicat de încredere interpersonală tind să aibă în mai mare măsură atitudini democratice și un nivel mai ridicat de implicare civică. În plus, arat cum, în cazul României, un nivel ridicat de încredere crește șansele ca o persoană să doneze bani pentru organizațiile nonprofit. Concluzia de ansamblu a articolului este aceea că în societățile în tranziție încrederea este o resursă rară, însă foarte necesară pentru dezvoltarea democratică.

Căderea regimurilor comuniste din Europa la sfârșitul anilor '80 a surprins pe cei mai mulți dintre specialiștii din științele sociale interesați în evoluția națiunilor aflate sub influența sovietică. Aceste evenimente au arătat cu claritate limitele explicației și, mai ales ale predicției aplicate fenomenelor sociale. În plus, acum, după aproape cincisprezece ani de la schimbările de regim, încep să se contureze alte două împrejurări care pun în dificultate modelele explicative consacrate. Pe de o parte, crizele care au urmat debutului transformării economiilor din aceste țări au fost mai profunde iar refacerea mai lentă decât ar fi fost de așteptat din perspectiva rezultatelor economice cunoscute (Paldam și Svendsen 2000). Pe de altă parte, deși regiunea continuă să fie caracterizată de o serie de atribute comune, au apărut variații de o amploare neașteptată în evoluțiile la nivel național ale unor factori economici, iar diferențele tind să crească în timp (Wyplosz 2000). Situații similare au fost puse în evidență și în afara sferei economice, e drept

cu mai puțină claritate ca urmare a impreciziei indicatorilor ne-economi. Performanța instituțiilor guvernării și calitatea democrației au avut pe ansamblu evoluții dezamăgitoare, dar și din ce în ce mai diferite (Karatnycky 2000). Astfel, se vorbește tot mai des de două grupuri distincte de țări foste comuniste, în funcție de succesul proceselor de democratizare. Rezolvarea celor două tipuri de probleme are o miză deosebită atât de ordin teoretic, pentru că obligă la revizuirea teoriilor acceptate, dar mai ales are implicații practice, întrucât înțelegerea constrângerilor care încetinesc procesele de transformare în fiecare dintre aceste țări ar putea permite atenuarea lor.

Voi descrie în acest articol câteva aspecte ale unei abordări, relativ recente din științele sociale, care poate contribui la explicarea modului în care evoluează țările foste comuniste. Este vorba despre o categorie de studii aparute după 1993 în economie, științele politice și sociologie, care au în comun centrarea asupra noțiunii de capital

social. Capitalul social este în general înțeles a fi o resursă care permite realizarea unor acțiuni ce nu ar fi posibile în absența sa, având deci o natură de capital, asemeni celui financiar sau celui uman, și care se referă la atribute de tip social, cum sunt atitudinile, valorile, normele și rețelele sociale. Voi analiza una dintre aserțiunile principale ale acestui domeniu, pornind de la datele mai multor sondaje realizate în România și în alte națiuni europene:

Un nivel ridicat de capital social contribuie la o funcționare mai bună a unei guvernări democratice.

Mai precis, voi evalua relațiile dintre unii factori asociații noțiunii de calitate a democrației și nivelul de încredere generalizată, considerată aici drept o formă de capital social.

Conceptul de democratizare este extrem de complex și nu îmi voi propune să argumentez asupra unei liste complete de aspecte care îl descriu, și cu atât mai puțin nu voi discuta despre importanța relativă a dimensiunilor sale. Una dintre asumțiile importante care stau la baza analizelor, din acest capitol, este aceea că democratizarea presupune nu doar transformări instituționale ci și apariția anumitor configurații de atitudini și comportamente, dintre care unele sunt asociate cu nivelul de dezvoltare al societății civile. Voi presupune ca națiunile în care sunt proporții mari de cetățeni ce susțin câteva principii de bază ale guvernării democratice sunt, păstrând alte condiții egale, mai democratice decât cele în care proporțiile similare sunt scăzute. În plus, voi argumenta și faptul că un nivel de implicare a cetățenilor în activități de voluntariat este un lucru benefic pentru un regim democratic: pe de o parte, activitățile organizațiilor de voluntari au un efect direct asupra calității guvernării asigurând o reprezentare mai bună a cetățenilor, sunt o instanță de control pentru instituțiile de stat sau cu profit, completează activitatea acestora din urmă etc., pe de altă parte, constituie un

context favorabil re-socializării membrilor lor, oferindu-le ocazia de a-și însuși cunoștințe, abilități și valori noi, asociate calității de bun cetățean.

Pornind de la datele seriilor de sondaje World Values Surveys 1990 și 1995, European Values Surveys 1999, a unui sondaj realizat în Republica Moldova și a mai multor sondaje realizate în România, voi analiza relațiile dintre nivelul de încredere generalizată și câțiva indicatori care descriu gradul de susținere a regulilor de bază ale guvernării democratice, precum și legăturile dintre nivelul de încredere generalizată și activitatea asociațiilor de voluntari.

Prima parte a secțiunii care urmează este dedicată definirii capitalului social și a unora dintre subconceptele sale. Voi arăta de ce noțiunea de încredere generalizată poate fi considerată o formă de capital social și voi discuta asupra modurilor posibile de operaționalizare. În a două parte a secțiunii voi prezenta date privind nivelul de încredere generalizată în mai multe națiuni foste comuniste. Concluzia acestei secțiuni, preponderent descriptivă, este că țările foste comuniste sunt, în ansamblu, diferite de țările europene vestice, având un nivel mai scăzut al încrederii generalizate. În plus, variabilele care descriu nivelul de încredere variază și în interiorul grupei țărilor foste comuniste, fapt care recomandă noțiunea de încredere drept un candidat plauzibil în lista factorilor explicativi ai democratizării.

Începând cu secțiunea a treia, voi analiza relațiile dintre nivelul de încredere generalizată și câțiva factori asociați noțiunii de guvernare democratică, atât la nivel agregat, considerând țările drept unitați de analiză, cât și la nivel individual. Voi discuta asupra modurilor în care este estimat nivelul de încredere, precum și gradul de implicare voluntară în asociații. Voi arăta cum în cazul României intensitatea relației observate dintre voluntariat și încredere este printre cele mai scăzute între țările fost comuniste, ca urmare a unor

probleme de măsurare, dar și a unor trăsături specifice asociațiilor de voluntari de la noi.

Analizele din acest capitol susțin ipoteza generală conform căreia *diferențele de încredere între indivizi, între grupuri de oameni, sau chiar între națiuni, conduc la diferențe de atitudini și comportamente care sunt în relație cu nivelul de democratizare.*

Capital social în țările foste comuniste

Conceptul de capital social este întâlnit în studii sociale încă din prima jumătate a secolului douăzeci² dar începe să fie utilizat frecvent doar în urma publicării lucrărilor lui James Coleman (1988) și Robert Putnam (1993a, 1993b). Lui Putnam i se datorează definiția cel mai des invocată a capitalului social, precum și câteva aserțiuni importante privind relația dintre nivelul de capital social și democratizarea țărilor foste comuniste. Capitalul social, afirmă Putnam, se referă la "aspecte ale organizării sociale, cum sunt rețelele, normele și încrederea, care facilitează coordonarea și cooperarea pentru obținerea unor beneficii mutuale" (1993b 36), iar motivul principal pentru care țările foste comuniste au o tranziție mai dificilă decât ar fi fost de așteptat dat fiind nivelul lor relativ ridicat în resurse de tipul capitalului fizic și uman, îl constituie nivelul lor scăzut de capital social. Ca o soluție, el recomandă creșterea eforturilor de formare a capitalului social și indică un mijloc posibil pentru aceasta, acela de a "reconstrui cu răbdare pornind de la rămășițele asociațiilor civice locale care au supraviețuit deceniilor de regim totalitar" (Putnam, 1993 b, 39).

După 1993, discursul centrat asupra termenului de capital social a devenit tot mai răspândit în mediul academic, al politicienilor, al jurnaliștilor și chiar al publicului larg, însă a crescut imprecizia și lipsa de convergență în definirea sa. Astfel, după o evaluare de ansamblu a studiilor despre capital social, Alejandro Portes și Patricia

Landolt ajung la concluzia că accepțiunile sale sunt prea diverse, fapt care poate conduce la rezultate teoretice și la recomandări practice contradictorii (1994, 21).

Există mai multe moduri prin care se încearcă rezolvarea acestor dificultăți conceptuale (Woolcock, 1998; Grotaert, 1998). Strategia dominantă este aceea de a păstra componentele capitalului social care apar în definiția lui Putnam, adică norme, valori și rețele sociale care contribuie la creșterea eficienței acțiunilor colective, cu deosebirea că sunt considerate separat, și nu parte a unui concept unidimensional. Consecința este că relațiile dintre norme, relații sociale și valori pot fi analizate și este posibil să fie identificate situații în care anumite comunități au un nivel ridicat de capital social pe o anumită dimensiune și un nivel scăzut pe celelalte dimensiuni. Acesta este și cazul țărilor foste comuniste, caracterizate de rețele sociale dense (Rose, 1998; Gibson, 2001) și, după cum se va vedea, în partea a două acestei secțiuni, de o frecvență scăzută a unor valori care favorizează acțiuni colective.

În cele ce urmează, voi discuta despre o categorie de noțiuni care apare drept o componentă esențială în majoritatea definițiilor capitalului social: *încrederea în ceilalți oameni, numită și încredere generalizată*³.

Conceptul de încredere s-a impus de mai multe decenii în științele sociale⁴, în special ca urmare a considerării sale drept factor explicativ al unor procese ce au la bază acțiuni colective. Încrederea "definește o relație între actori sau grupuri în care una dintre părți adoptă o poziție, care exprimă fie verbal, fie comportamental, convingerea conform căreia cealaltă parte va întreprinde acea acțiune care este preferabilă unor acțiuni alternative" (Braitwaite, 1998 47). Studiile având la bază modele formale au arătat cum în problemele de tipul *dilemei prizonierului*, un nivel ridicat de încredere între actori permite atingerea unei soluții mai bune pentru fiecare decât în situația lipsei de încredere.

Din acest motiv, Robert Putnam afirma că "încrederea facilitează cooperarea"⁵ (1993, 171) și considera încrederea drept o parte a capitalului social, fără a-i da însă o definiție precisă. Și aici însă, la fel ca și în cazul definirii capitalului social, dimensionalitatea este o problemă care trebuie analizată.

Astfel, mai mulți autori au descris și argumentat o tipologie complexă a formelor de încredere și au studiat relațiile dintre ele. Mai întâi, există o distincție clară între încrederea în instituții și încrederea în alte persoane. *Încrederea generalizată*, înțeleasă drept "încrederea în oameni pe care nu îi știm și care este probabil să fie altfel decât noi" (Uslaner 1999), este cel mai mult discutată și, este considerată în mod frecvent drept forma de încredere relevantă pentru costurile de tranzacție în economie și pentru predilecția indivizilor de a se implica în acțiuni civice.

Încrederea generalizată este estimată de obicei prin întrebări incluse în chestionare de anchetă, cea mai des folosită fiind întrebarea inclusă și în World Value Surveys și European Values Survey⁶.

Voi arata în secțiunea următoare faptul că sunt câteva probleme legate de această întrebare, în special atunci când este aplicată în contexte diferite. Totuși, cel puțin pentru cazul democrațiilor consolidate, există mai multe argumente în favoarea validității sale. Pe de o parte, estimările pe care le produce tind să fie puternic corelate cu alți indicatori ai încrederii generalizate care sunt construiți cu ajutorul mai multor întrebări de chestionar. Pe de altă parte, studiile experimentale în care a fost evaluată relația dintre mai mulți indicatori ai încrederii, printre care și cel descris aici, au oferit argumente în favoarea folosirii acestuia din urmă. De exemplu, publicația Reader's Digest a comandat și a publicat rezultatele următorului studiu de tip experimental (citată în *The Economist*, iunie 22, 1996): douăzeci de portmonee conținând fiecare echivalentul în moneda locală a 50\$, precum și numărul de telefon al prezumtivului posesor au fost lăsate pe stradă în fiecare

dintre douăzeci de orașe din țări vest-europene. Corelația dintre proporția de portmonee returnate și proporția celor care au răspuns afirmativ la întrebarea despre încredere în sondajele World Value Survey este de 0,67, și chiar mai mult atunci când este controlat efectul venitului pe cap de locuitor⁷.

Nivelul de încredere în mai multe țări și la mai multe momente de timp

Seriile de sondaje World Values Surveys 1990 și 1995, și European Values Surveys din 1999 permit compararea răspunsurilor pe care le dau respondenții din mai multe țări la întrebarea privind încrederea în ceilalți oameni. În Tabelul 1 sunt descrise proporțiile celor *cu încredere generalizată* din mai multe țări europene, pentru trei momente de timp diferite.

Datele celor trei serii de sondaje arată faptul că țările foste comuniste tind să aibă valori mai mici ale încrederii decât celelalte țări europene. Media proporțiilor celor care afirmă că au încredere este mai mare cu aproximativ 16 puncte procentuale pentru democrațiile consolidate față de țările foste comuniste, pentru fiecare dintre cele trei valuri de sondaje (Tabelul 2). În ambele categorii de țări a avut loc o scădere a proporțiilor celor cu încredere între 1990 și 1999, iar valoarea medie a scăderii este aproximativ aceeași, de 6 puncte procentuale. Dintre țările foste comuniste, cele mai accentuate scăderi au avut loc în Polonia, România, Rusia, Slovacia –cu peste 30%–, mai puțin accentuate în Croația, Cehia, Lituania, Estonia, Letonia, Ungaria – ușor peste pragul de semnificație statistică (0,05) sau chiar sub acest prag. Singurele țări foste comuniste în care au avut loc creșteri sunt Belarus – unde variația este cea mai mare dintre toate țările din baza de date, fapt care ridică unele semne de întrebare asupra condițiilor în care s-au realizat sondajele în aceasta țară și Slovenia, cu o creștere cu 24,7%.

Tabelul 1. Nivelul încrederii generalizate în mai multe țări europene și variațiile acestui nivel între anul 1990 și 1995, respectiv între 1990 și 1999.
Datele provin din sondajele WVS 1990, WVS 1995 și EVS 1999.

Țara	1999 (EVS)	1995 (WVS)	1990 (WVS) (%)	(99-90)/90 (%)	(95-90)/90
Austria	33,40%		31,80%	5,0	
Belarus	41,90%	24,10%	25,50%	64,3	-5,5
Belgia	29,20%		33,50%	-12,8	
Bulgaria	26,80%	28,60%	30,40%	-11,8	-5,9
Croația	20,50%	25,10%			
Cehia	24,50%	28,50%	30,20%	-18,9	-5,6
Danemarca	66,50%		57,70%	15,3	
Estonia	23,50%	21,50%	27,60%	-14,9	-22,1
Franta	21,30%		22,80%	-6,6	
Germania	37,50%	41,80%	37,90%	-1,1	10,3
Grecia	23,70%				
Ungaria	22,30%	22,70%	24,60%	-9,3	-7,7
Islanda	41,10%		43,60%	-5,7	
Irlanda	36,00%		47,40%	-24,1	
Italia	32,60%		35,30%	-7,6	
Letonia	17,10%	24,70%	19,00%	-10,0	30,0
Lituania	25,90%	21,90%	30,80%	-15,9	-28,9
Luxemburg	24,80%				
Malta	20,70%				
Olanda	60,10%		53,50%	12,3	
Irlanda de Nord	39,50%		43,60%	-9,4	
Polonia	18,40%	17,90%	34,50%	-46,7	-48,1
România	10,10%	18,70%	16,10%	-37,3	16,1
Rusia	24,00%	23,90%	37,50%	-36,0	-36,3
Slovacia	15,90%	27,00%	23,00%	-30,9	17,4
Slovenia	21,70%	15,50%	17,40%	24,7	-10,9
Spania	38,50%	29,70%	34,20%	12,6	-13,2
Suedia	66,30%	59,70%	66,10%	0,3	-9,7
Ucraina	26,90%	31,00%			
Marea Britanie	28,90%	29,60%	43,70%	-33,9	-32,3
Total	30,65%	27,33%	34,71%	-7,9	-21,3

Tabelul 2. Mediile proporțiilor celor care au încredere în ceilalți oameni în funcție de tipul de țară și de anul WVS/EVS.

Tipul de țară	1999 (EVS)	1995 (WVS)	1990 (WVS)
Țări foste comuniste*	20,6% (13)	23,9% (13)	26,6% (11)
Celelalte țări	36,0% (16)	40,5% (4)	42,6% (13)
Total	29,1% (29)	27,8% (17)	35,2% (24)

* NOTA: Belarus nu este inclus.

Diferența de încredere care se observa între țările foste comuniste și celelalte țări apare drept o consecință a unei reguli generale enunțate de către Robert Putnam în 1993, și reluate ulterior și de alți autori⁸: *Democrația este favorabilă acumulării de capital social, în timp ce dictatura distruge capitalul social*. Cu cât nivelul de control asupra cetățenilor de către regim este mai intens, cu atât este dificil pentru aceștia să inițieze acțiuni colective, în orice domeniu și cu orice scop. Statele comuniste au constituit un exemplu extrem tocmai prin amploarea acestui control, atât a celui efectiv-
insuficient cunoscut chiar și acum în unele cazuri, printre care și cel al României (Stan 2002), dar mai ales prin percepția sa de către cetățeni ca fiind eficient. În plus față de descurajarea intenționată a asociativității și cooperării, au fost în mare măsură specifice regimurilor comuniste situațiile de competiție în care rezultatul optim apare în absența cooperării.

Unele studii au arătat însă faptul că relația între capital social și nivelul de represiune din partea statului este mai complexă decât cea descrisă de Putnam. Richard Rose (1998) și, mai recent, Jim Gibson (2001) și Nicolas Hayoz (2001), au pus în evidență existența unor rețele de relații sociale dense între cetățenii statelor foste comuniste, a căror rol a fost, și continuă să fie, de compensare pentru eșecul instituțiilor guvernării. Astfel, capitalul social de tip rețea socială tinde să fie mai dens în unele dintre țările foste comuniste decât în cele vestice⁹.

În privința încrederii generalizate, argumentele lui Putnam continuă să fie plauzibile și, așa cum se vede și din rezultatele sondajelor prezentate aici, sunt, în parte, susținute de date.

Nu este clar însă cum pot fi explicate diferențele dintre țările foste comuniste, precum și modul în care a evoluat nivelul încrederii în fiecare. Ar fi fost de așteptat ca în țările despre care se cunoaște că au avut un nivel

mai intens al represiunii, valorile să fie în medie mai scăzute decât în celelalte, ori în date nu există o tendință în acest sens. De asemenea, nu este clar de ce în aproape toate țările foste comuniste pentru care există date de sondaj la două momente de timp, trendul este descrescător, deși indicatorii care descriu nivelul democratizării au avut în ultimul deceniu o evoluție de ansamblu pozitivă.

Diferențele între valul '95 de sondaje și valul '99 ar putea fi explicate, printre altele, de gradul de liberalizare economică¹⁰. Ar fi de așteptat ca în cazul țărilor caracterizate în prima parte a perioadei considerate de un nivel mai bun al funcționării instituțiilor economice, nivelul de încredere să aibă o evoluție mai bună decât în cazul celorlalte țări. Întrădevăr, există o relație de acest tip, cu o intensitate moderată ($r = 0,44$), dacă ținem cont de erorile indicatorilor folosiți (Figura 1).

Cazul României se înscrie în acest pattern: din perspectiva indicatorului de liberalizare a economiei se afla în 1997 pe penultima poziție dintre țările pentru care avem date de sondaj, și a cunoscut una dintre scăderile cele mai accentuate ale nivelului de încredere între sondajul din 1998 (corespunzător valului WVS 1995) și cel din 1999. Sunt mai multe explicații posibile pentru existența unei relații pozitive între liberalizare și încredere:

1 - liberalizarea economică este asociată puternic unei creșteri economice iar un grad sporit de bunăstare poate determina un nivel ridicat al încrederii – oamenii care au resurse ridicate își permit mai frecvent riscul de a greși atunci când acordă încredere unui necunoscut decât cei cu resurse scăzute;

2 - liberalizarea economică este asociată pozitiv cu performanța instituțiilor guvernării. De exemplu, faptul că justiția funcționează bine permite asumarea unor riscuri mai mari atunci când au lor interacțiuni între necunoscuți;

3 - este posibil ca relația cauzală să fie de sens opus (chiar dacă liberalizarea este

estimată la un moment anterior estimării încrederii). Un nivel ridicat de încredere constituie o resursă pentru acțiuni colective

la toate nivelele societății, fapt care poate să conducă la o mai bună funcționare a instituțiilor, inclusiv a celor economice.

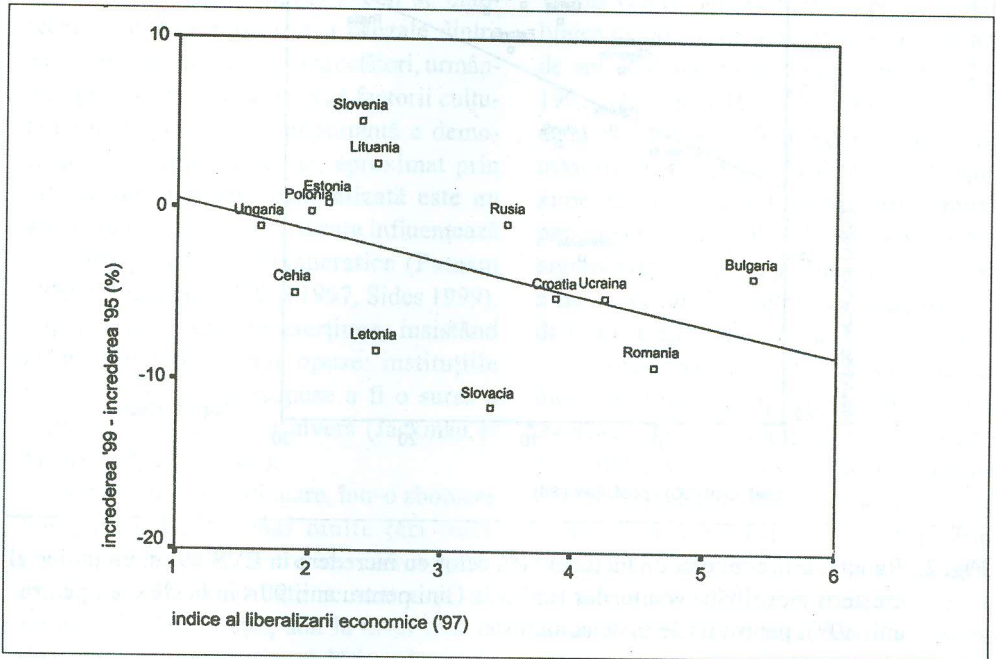

Fig. 1. Relația dintre diferența de încredere (% celor cu încredere în EVS 99 – % celor cu încredere în WVS 90 – pe grafic apare 1995) și un indice al liberalizării economice, pentru țările comuniste (valorile mici indică un nivel ridicat al liberalizării).

O relație chiar mai intensă are loc între gradul de creștere al inegalității veniturilor și nivelul de încredere. Datele anterioare seriilor de sondaje WVS '95 și EVS '99 au condus la rezultate care afirmă că inegalitatea economică este de departe cauza cea mai importantă a variațiilor în nivelul de încredere, atât pentru comparațiile în timp cât și pentru cele transversale, la nivel de țară (Uslaner, 2002, cap.7). O creștere a inegalității tinde să fie urmată de o scădere a nivelului de încredere în ceilalți oameni, iar țările cu un grad scăzut de redistribuție a veniturilor au în medie nivele scăzute ale încrederii (Robinson și alții, 2000, Uslaner 2001, Robinson și Siles 1998). În mod surprinzător, datele analizate aici contrazic aceste reguli. Astfel, în țările foste comuniste în care creșterea nivelului inegalității a fost

mai rapidă între anii '80 și anii '90 nivelul de încredere tinde să aibă valori mai ridicate în 1999 ($r = 0.56$).

Pentru că acest articol își propune în primul rând un studiu al efectelor încrederii generalizate, punând accentul asupra unor consecințe de alt tip decât cel economic, voi încheia aici discuția privind cauzele unor diferențe ale încrederii între națiuni prin câteva concluzii cu caracter preliminar:

1. În timp ce atributele guvernărilor comuniste nu par să fie în relație cu diferențele de încredere ori cu evoluția acestor diferențe, există mai mulți factori de tip economic care explică proporții însemnate din variațiile încrederii.

2. Perioada scurtă pentru care sunt disponibile date în cazul țărilor comuniste, numărul redus de cazuri de analiză, precum

